

Teorie ideových modelů Vratislava Effenbergera

Šimon Wikstrøm Svěrák

Filosofický ústav Akademie věd ČR, v. v. i., Praha

sverak@flu.cas.cz

Abstract:

Vratislav Effenberger's Theory of Idea Models

By means of an exposition of the basic characteristics of his theory of idea models, this study outlines the principal features of Vratislav Effenberger's philosophical thinking. Attention is first given to the emergence of the term "idea model," which is interpreted as an effort to resolve the issue of the post-World War II crisis of the notion of a unified historical meaning, and which Effenberger treats with the help of his original conceptual opposition of "integration – disintegration." The idea model is understood here as a hypothetical teleological intermediary for the articulation of human knowledge that replaces earlier ideas about the overall objective direction of human history. The next part of the study then clarifies the role of the surrealistically conceived imagination in idea models and briefly presents Effenberger's philosophical project, "the phenomenology of imagination." In this context, idea models are understood as objects of desire and, within Effenberger's conception of the "dialectic of intellect and imagination," provide a framework for examining the role of imagination and irrationality in rational cognition.

Keywords: Vratislav Effenberger, disintegrative thinking, phenomenology of imagination, idea models, imagination, integrative thinking, concrete totality, psychoanalysis, structuralism, surrealism

DOI: <https://doi.org/10.46854/fc.2025.1r.73>

Po smrti Karla Teigeho v roce 1951 se Vratislav Effenberger stal ústřední a určující osobností československého surrealisticky orientovaného myšlení, tvorby i kolektivní aktivity. Kromě rozsáhlého básnického, dramatického a prozaického díla za sebou zanechal také neméně rozsáhlé dílo teoretické, jehož převážná část ovšem zůstává dodnes nepublikována. V následujícím textu se pokusíme představit obecný ráz Effenbergerova filosofického uvažování prostřednictvím výkladu geneze, obsahu a teoretického kontextu jeho teorie ideových modelů. Tu lze totiž považovat za jakési jádro jeho reflexí, bod, ve kterém se tak či onak sbíhají nejrůznější vektory jeho myslitelského zájmu. Ideové modely nás zajímají právě do té míry, do které

nám umožňují přiblížit svébytnost Effenbergerova systému, odhlížíme tedy od některých jejich příliš specifických aspektů. Proto také v našem výkladu abstrahujeme od několika Effenbergerových koncepcí z počátku 70. let, které problematiku ideových modelů vnitřně diferencují nad tento rámec (např. mentální morfologie, psychoideologie, regulativní trasy). Na druhou stranu ovšem přibližujeme smysl některých obecnějších pojetí a termínů, s kterými Effenberger běžně pracuje, ale jejichž význam buď není příliš zřetelný, anebo se rozchází s jejich obvyklým chápáním (např. surrealistická koncepce iracionality a nevědomí, pojmy jako „princip analogie“ apod.). Náš výklad rozdělujeme do tří částí. V prvních dvou sledujeme vznik pojmu ideového modelu v kontextu Effenbergerova uvažování o tzv. integračním a dezintegračním myšlení, ve třetí jeho hlubší rozpracování v souvislosti s Effenbergerovou teorií imaginace.

Právě problematika imaginace v jejím surrealistickém určení byla hlavním a přetrvávajícím tématem, které vymezovalo od 50. let minulého století záběr Effenbergerovy teoretické činnosti. Jak uvidíme ještě dále, surrealistický pojem imaginace není zcela ekvivalentní každodennímu a také obecně filosofickému či psychologickému chápání obrazotvornosti. Abychom si prozatím alespoň obrysově přiblížili, co se imaginací v tomto vymezení míní, poznamenejme, že do široké oblasti imaginativních fenoménů, kterým věnuje surrealismus zájem, patří např. sen a snění, humor, (všemohoucí) touha, hravost a zejména umění. Speciální pozornost potom Effenberger věnuje noetickým aspektům lidské imaginace, jejímu podílu na poznání a na konstituci (a podvracení) individuálního i společensky sdíleného obrazu světa.

S tím souvisí druhá obecná charakteristika Effenbergerova teoretického díla, která je vzhledem ke zmíněné tematické orientaci hlubší či principiálnější. Představuje ji filosofický zájem o problematiku scelujícího smyslu lidských dějin a existence. Tento filosofický horizont se nejpozději od začátku 60. let stává „živlem“ Effenbergerova myšlení, který už nikdy nezanikne, ačkoliv se mu od 70. let bude věnovat s kolísavou intenzitou. V koncovém slovníku našeho autora se jedná o problematiku „ideologie“, kterou v návaznosti na leninský¹ slovník některých meziválečných politických a uměleckých avantgard nechápe výlučně jako ideologii politickou či jako převrácené „falešné vědomí“, ale naopak jako kolektivní, společensky, psychologicky a historicky determinovanou praxi udělování či konstituce dějinného smyslu, přičemž klade důraz na angažovanost lidského kreativního myšlení a činnosti právě tímto smyslem. Adjektivum „ideologický“ pro něj tak nemá nega-

1 Srov. Svěrák, Š., *Ideologie – Vladimír Iljič Lenin. Kontradikce: časopis pro kritické myšlení / Contradictions: A Journal for Critical Thought*, 1, 2017, č. 1, s. 120–122.

tivní konotace, neznamená „klamavý“, „lživý“ či „chybný“, ale spíš „přirozeně a tvořivě zaujatý“ a „prosazující určitý názor“.

Integrační a dezintegrační myšlení

Vratislav Effenberger nebyl k problematice ultimátního (ideologického) smyslu přiveden nějakým spekulativním tázáním, ale pro něj velmi palčivou otázkou aktuálnosti a životnosti surrealistického světónázoru. Značnou část jeho teoretického díla zabíralo úsilí o ujasnění si základní otázky: Zda a jak může surrealismus jako světónázorový přístup, který byl v době svého meziválečného zrodu určen právě snahou o univerzální zvládnutí společenských, filosofických i básnických problémů, existovat i v době po druhé světové válce, jejíž klima postupně ubíralo takovým všeobjímajícím záměrům na věrohodnosti.

Teprve v první třetině 60. let dospěl k teoretické formulaci teorie tzv. „dezintegračního myšlení“ či „dezintegračních systémů“, která mu umožnila zřetelně určit, v čem spočívá dezaktuálnost a historičnost surrealistického projektu, v čem se on sám se surrealismem rozchází a v čem na něj může jeho uvažování a tvorba navazovat. Jak už bylo naznačeno, Effenberger ovšem své náhledy v tomto kontextu formuloval obecně. Nesoustředil se výlučně na bezprostřední dobovou situaci surrealismu, snažil se jí naopak vyvodit z diagnózy obecnějších souvislostí, z celkové paradigmatické změny uvažování po druhé světové válce.

Stanislav Dvorský, který v 60. letech patřil k Effenbergrovým nejbližším spolupracovníkům, ve studii „Z podzemí do podzemí“² vzpomínal, že zásadní vliv na tyto Effenbergerovy úvahy měla Kosíkova *Dialektika konkrétního*³ a především diskuze, které v okruhu Effenbergerových souputníků vyvolala. Effenbergerovy úvahy o dezintegraci, které vzápětí vyložíme, ovšem přesto nemůžeme chápat jako rozvíjení Kosíkovy filosofie. Effenberger na Kosíka nenavazuje, myšlenky rozvíjí po své vlastní ose, která se odvíjí především od Karla Teigehe, s nímž však náš autor ve svých úvahách implicitně polemizuje a vyrovnává se s ním jakožto s personifikací surrealismu a snad i avantgardního myšlení jako takového. Kosíkova kniha a pravděpodobně zejména jeho pozoruhodné zpracování marxistické kategorie „konkrétní totality“ působily jako určitá rozbuška, jež Effenbergerovi umožnila zřetelněji zahlédnout a provizorně uchopit problém, který ovšem nakonec musel myslet, pojmenovat a řešit svým vlastním způsobem.

2 Dvorský, S., Z podzemí do podzemí. In: Alan, J. (ed.), *Alternativní kultura. Příběh české společnosti 1945–1989*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2001, s. 136.

3 Kosík, K., *Dialektika konkrétního. Studie o problematice člověka a světa*. Praha, Nakladatelství Československé akademie věd 1963.

Nejzřetelnější zralé formulace týkající se principu dezintegrace ve světónázorovém myšlení nacházíme v doposud nepublikované přednášce⁴ z roku 1964 *Okruh pěti Objektů*⁵ a ve značně přepracované verzi tohoto vystoupení zařazené do knihy *Realita a poesie* do kapitol „Krise kausality a kritérií“ a „Otevřené systémy“.⁶ Ačkoliv obě varianty textu rozděluje odlišné hodnocení dezintegračního myšlení, v těch částech následujícího výkladu, kde nám jde o objasnění pojmu dezintegrace, a nikoliv o jeho kritiku, od tohoto posunu odhlížíme.

Jak už samo označení „dezintegrační myšlení“ napovídá, Effenberger jej zavádí v protikladu k myšlení tzv. „integračnímu“,⁷ kterým pojmenovává veškeré univerzalistické ideové přístupy, jež dle jeho názoru převládaly jak ve filosofii, tak ve vědě a umění přibližně až do začátku druhé světové války a mezi něž patří právě i meziválečný surrealismus, organizovaný jako široké mezinárodní hnutí. Integrační jsou při tom pro Effenbergera taková pojetí, která se své předměty snaží uchopit v jednotné celkové perspektivě, podrobit je univerzálně platným kritériím, a tedy je vztáhnout k všeobecně platným cílům.

V *Okruhu pěti Objektů* objasňuje pojem integrace následovně: „Základní tendence integrujících systémů spočívají v tom, že se neomezují jen na určité pole svého zkoumání, nýbrž manifestují svou názorovou útvornost jako integrální řešení, platné nejen definitivně, ale v podstatě i všeobecně. Tyto systémy vidí svou dějinnou roli v odhalení podstaty věcí tohoto světa a jejich pohybu. Protože se domnívají rozeznávat nejhlubší smysl přítomné skutečnosti, odvozují z tohoto poznání (...) předpoklad budoucí skutečnosti (...), předpoklad se proměňuje v jistotu a plán se stává integrální realitou, k níž je upínána všechna činnost systému, bez ohledu na to, nevráždá-li se do této předpokládané integrální reality (...) metafysický obsah.“⁸

Integrační tendence tedy charakterizuje to, co by francouzská filosofie 60. let nejspíše označila jako redukci jiného na stejné. Integrační systémy nemají přístup ke skutečně radikálně novému či jinému. Všechno neznámé

4 S touto přednáškou Effenberger vystoupil 1. ledna 1964 v Klubu umělců Mánes v Praze.

5 Effenberger, V., *Okruh pěti Objektů*. Cyklostylovaný materiál 1964.

6 Effenberger, V., *Realita a poesie*. K vývoje dialektice moderního umění. Praha, Mladá fronta 1969, s. 275–296 a s. 325–351. Přestože ediční poznámka knihy sugeruje dojem, že přednášku do knižní podoby Effenberger přepracoval v létě roku 1965, logika vývoje Effenbergerova myšlení a rukopisné fragmenty uchované v jeho pozůstalosti nasvědčují, že „Krise kausality a kritérií“ a „Otevřené systémy“ dostaly definitivní podobu až v druhé polovině roku 1966, pravděpodobně v září.

7 Domníváme se, že pokus o přesnější určení výše naznačeného Kosíkova inspirativního vlivu na vykládané Effenbergerovy myšlenky by se měl opřít právě o srovnání Effenbergerova pojmu „integrace“ a Kosíkovy „konkrétní totality“.

8 Effenberger, V., *Okruh pěti Objektů*, c.d., s. 3.

převádějí na známé (jiné na stejné).⁹ Effenberger to prostřednictvím dobově specificky chápané dialektické logiky formuluje také tak, že integrační myšlení cestou dialektiky kontextualizuje a vysvětluje jakoukoliv skutečnost jako vývojový stupeň v naplňování předjatého historického univerzálního cíle, který představuje poslední dialektickou syntézu, „sebepoznání ducha“, celek všech celků.

„Dialektika integračních systémů v umění a ve filosofii, ať byla jejich podoba ‚idealistická‘ nebo ‚materialistická‘ (samo toto členění se stávalo postupem času stále matnější a nepřesnější), sjednocovala ve svém triadickém principu rozpor ve vztazích mezi individualitou a kolektivní ideologií: *příčinnost, ztotožňována s účelností*, byla obratně hledána, a tedy i nalezena právě v synthese protikladů, neboť tyto protiklady byly předurčeny konkrétním ideologickým zřetelem. Tento postup byl uplatňován a uplatňuje se jak v umění, tak v ideologických a filosofických soustavách jako jediná možná forma konkretisace a řešení specifické problematiky jednotlivých soustav, bez níž se neobejde žádná činnost v oblasti ducha a kultury. Na druhé straně však tento způsob sjednocování protikladů měl za přímý následek jejich ustrnutí, redukci a šablonisaci, neboť každá příští forma antithese byla nevyhnutelně zaměřena do integrační ideologické synthesy, do konstantní účelnosti kausálních vztahů.“¹⁰

V integračních systémech jsou tedy kauzální principy uvažování ve značné míře nahrazovány teleologickými. V tomto slova smyslu byl integrační systém také surrealismus a Teigeho surrealistický teoretický systém především. Teige předpokládal, že lidské dějiny spějí k osvobození člověka v komunistické společnosti, které zároveň bude znamenat uskutečnění jeho bytostných možností, jež pro Teigeho splývalo s rozřešením psychických konfliktů a realizací libidinózních potřeb.¹¹ Veškerou problematiku, kterou se Teige zabýval, pak kontextualizoval a vysvětloval v tomto základním rámci jako doklad postupného naplňování předem vytyčeného cíle (např. jeho pojetí proměny vnějšího modelu ve vnitřní,¹² pojetí revoltních funkcí uměleckého díla¹³

9 Descombes, V., *Stejně a jiné. Čtyřicet pět let francouzské filosofie (1933–1978)*. Přel. M. Petříček. Praha, Oikoymenh 1995, zejm. s. 79 n.

10 Effenberger, V., *Realita a poesie. K vývojové dialektice moderního umění*, c.d., s. 293.

11 Takové integrační zaměření najdeme v různých podobách snad na všech stránkách Teigeho díla. Zvláště výrazně a bezprostředně se Teigeho sblížení psychické a společenské svobody, které do značné míry plyne z reduktivního ztotožňování represe psychologické (tj. vytěsnění) s represí sociální, ukazuje ve studii „Poesie a revoluce“. *Surrealismus*, 1, 1936, č. 1, s. 43–48.

12 Teige, K., *Vývojové proměny v umění*. Praha, Nakladatelství československých výtvarných umělců 1966; a též, *Fenomenologie umění* (Torzo). In: též, *Výbor z díla*. Díl 3: Osvobozování života a poesie. Studie ze čtyřicátých let. Eds. J. Brabec – V. Effenberger. Praha, Aurora 1994, s. 417–486.

13 Teige, K., Úvod do moderního malířství. In: též, *Výbor z díla*. Díl 2: Zápasy o smysl moderní tvorby. Studie z třicátých let. Eds. J. Brabec – V. Effenberger – K. Chvatík – R. Kalivoda. Praha, Československý spisovatel 1969, s. 269–270.

atd.). V integračních přístupech předem určený smysl strukturoval (v Effenbergerově terminologii „modeloval“) vlastní předmět teoretického i praktického zájmu. Pro Teigehe měly dějiny daný, objektivní cíl, který se musel nakonec realizovat.

Nicméně v Effenbergerových očích se během 50. let taková představa objektivního smyslu dějin diskreditovala jako směšná a nerealistická. Principy jeho tvorby i tvorby jeho přátel stále vycházely ze surrealismu, ale Teigehe integrační víru ve smysluplné dějiny a svět už nesdílely. V první polovině 60. let Effenberger našel v pojmu „dezintegrace“ konceptuální nástroj k pochopení specifík nového tvůrčího a poznávacího přístupu ke skutečnosti, a to jak vnější, tak i vnitřní: „Pro integrační systémy byl konflikt prostředkem k dosažení konečného cíle. Když se stalo nepochybným, že universalnost konečných cílů se jednak liší jedna od druhé, a jednak, ze všeho nejspíše, je skrytou formou retrográdních a únikových tendencí před příliš složitými vazbami přítomné konkrétní skutečnosti, tedy jakousi mučednickou trpnou oddaností všech druhů víry v konečnou pravdu posledního soudu, musel se stát konečným smyslem nových systémů konflikt, přítomný a nemetafyzický konflikt mezi já a nad-já, mezi individuem a kolektivem, intelektem a imaginací, mezi subjektem a ne-subjektem, mezi poznávací metodou a předmětem jejího zájmu, krátce konflikt v tom pojetí, v němž může být dalekosáhlou rehabilitací dialektiky, osvobozené z područí kteréhokoliv integračního systému, který ji nejčastěji proměňoval v pouhou sofistiku.“¹⁴

V tomto kontextu tedy dialektika neznamená už redukci jiného na stejné, popírání diference a konfliktů, ale naopak provokuje neustálé vyvstávání jiného, neustálé vyvstávání rozporu, ustavičné a nezavršitelné rozbíjení ustaveného obrazu světa a nás samých.¹⁵ Jednotlivé pojmové opozice, se kterými Effenberger v uvedené citaci pracuje, pocházejí ze značně disparátních oblastí: já a nadjá, individuum a kolektiv, intelekt a imaginace, subjekt a ne-subjekt (Effenberger nejspíše neužívá slova objekt, protože to by implikovalo objektivitu či pravdivost, což by jeho pojetí opět stáhlo do integračního teoretického rozvrhu), metoda a předmět zkoumání. Navzdory obsahové ne-souměřitelnosti uvedených párových protikladů v nich nicméně můžeme rozeznat totožnou formální strukturu konfliktu. Vždy se jedná o opozici mezi

14 Effenberger, V., *Okruh pěti Objektů*, c.d., s. 45–46.

15 Na toto Effenbergerovo nezavršitelné dynamické pojetí dialektiky měla pravděpodobně určující vliv Engelsova kritika Hegelova systému. Srov. např. „Ale tím [že Hegel prohlásil svůj systém za poznání absolutní ideje a tak za konec dějin] se celý dogmatický obsah Hegelova systému prohlašuje za absolutní pravdu, v rozporu s jeho dialektickou metodou, která všechno dogmatické rozkládá; a tak přebujelá konzervativní stránka dusí revoluční stránku.“ – Engels, B., Ludvík Feuerbach a vyústění klasické německé filosofie. In: Marx, K. – Engels, B., *Spisy* 21. Překladatel neuveden. Praha, Svoboda 1967, s. 298.

konstitutivní autoritou (nadjá, kolektiv, intelekt, ne-subjekt, metoda) a jejím narušováním. Ožívování a vytváření takových rozporů je dle Effenbergera cílem myšlenkových útvarů 60. let a je to především cíl autorského kolektivu, ve kterém se v té době pohybuje (označovaný nejdříve jako Okruh pěti Objektů, později pak jako UDS).¹⁶

Přestože Effenberger v teorii dezintegrace sleduje obecnější trend v proměně paradigmatických charakteristik filosofického, vědeckého a uměleckého uvažování, tak – jak už jsme naznačili – zkušenost, kterou reflektuje její formulace, je výrazně spojena především s básnickou a výtvarnou surrealisticky orientovanou tvorbou a s její postupnou poválečnou proměnou. V souvislosti s Teigem jsme již předznamenali, že iracionalita jakožto základní významová charakteristika surrealistické tvorby v meziválečném období chtěla být příznakem a praporem vyššího společenského i psychologického řádu, který tehdejší teorie tvorby obhajovala a prosazovala jako určitou integrující myšlenku. Surrealistické zázračno mělo být výrazem a symptomem společensky opomíjených dimenzí lidské bytosti čekajících na své probuzení a všeobecné přijetí.

V poválečné surrealisticky orientované tvorbě ovšem tento konstituční prvek obnovování zapuzených lidských schopností a vztahů ke světu pozvolna ustupuje. Na jeho místě se projevuje „jiná“ iracionalita, která má sice mnohé společné znaky s tou meziválečnou, avšak jejím ohniskem je především útočný, explicitně či implicitně sarkastický absurdní humor.¹⁷ Humor jako spontánní a sdělná reakce na to či ono protivenství. Právě v takovém humoru můžeme nalézt onu specifickou kvalitu, kterou později Effenberger zobecní jako „dezintegraci“. Iracionalita imaginativních děl je v období 50. a 60. let v Effenbergerově okruhu viděna jako oživující rozbíjení stabilizovaných obrazů reality zpravidla prostřednictvím kousavého výsměchu, nikoliv však jako realizace nějakého vyššího cíle. Toto nové poslání básnické tvorby Effenberger teoreticky a terminologicky fixuje jako „kritické funkce konkrétní iracionality“¹⁸ přičemž slovní spojení „konkrétní iracionalita“ je označením pro absurditu v jejím surrealistickém pojetí.

16 K podrobnější historii těchto uskupení viz Dvorský, S., Z podzemí do podzemí, c.d.; a také studii Františka Dryjeho „Dějiny neosamocnosti“ (In: Dryje, F., *Surrealismus vžitý*. Praha, dybbuk 2015, s. 46–81), která se sice věnuje dějinám české surrealistické činnosti zejména v 70. a 80. letech, avšak zároveň koriguje některá Dvorského chybná a zavádějící tvrzení.

17 Iracionální humor označovaný jako černý či objektivní patřil mezi základní kategorie surrealismu už v meziválečném období. V této periodě byl však podřízen právě integračním záměrům surrealismu – viz Breton, A., *Surrealistická situace objektu*. In: týž, *Co je surrealismus?* Překladatel neuveden. Brno, Joža Jícha 1937, s. 87–88; a Breton, A., *Antologie černého humoru*. Pfl. M. Novotný. Praha, Concordia 2006.

18 Dvorský, S. – Effenberger, V. – Král, P. (eds.), *Surrealistické východisko 1938–1968: Systém UDS*. Praha, Československý spisovatel 1969; [*Symboly obludnosti*] (název cenzurován). *Tematická výstava UDS*. Praha, Galerie D 1966.

Právě s ohledem na přesun od integračního k dezintegračnímu myšlení Effenberger v roce 1964 na přechodnou dobu tvrdí, jak je hojně citováno, že kontinuita surrealismu je v Československu přerušena: „Měla-li v historickém smyslu tato tvorba [tedy tvorba autorů spjatých se sborníky *Znamení zvěrokruhu* a *Okruh pěti Objektů* – pozn. Š. W. S.] prameny v surrealistické orientaci, dospěla postupně ne k opuštění, nýbrž k proměně stěžejních principů surrealismu a v této souvislosti by také nebylo nesnadné tuto vývojovou kontinuitu nalézt a charakterisovat. Avšak rozsah této proměny, navozené pronikavou změnou dobových podmínek, působících na strukturu pojmových a imaginativních soustav, se ukázal být v mnohém hlubší, než aby bylo možné považovat tuto kontinuitu za neporušenou.“¹⁹

Bez pochopení základní pojmové opozice mezi integrací a dezintegrací je další vývoj Effenbergerových koncepcí a zvláště jeho pojetí ideových modelů jen obtížně srozumitelný. Třebaže tyto termíny přestane později takřka používat, způsob uvažování, který se jimi manifestuje, zůstane už trvalou charakteristikou jeho teoretického usilování.

Teorie dezintegrace či dezintegračních systémů se brzo ukázala jako problematická. Hlavní komplikace spočívala v tom, že nebylo možné teoreticky ani prakticky udržet v ryzí podobě konflikt či rozpor, který měl nahradit integrující smysl. Vždy se do něj vkrádalo nějaké konstituční pojetí, nějaká pozitivní pozice – třeba i jen ve formě určitého předpokladu. Přibližně o deset let později, v roce 1975, Effenberger tuto skutečnost takřka aforisticky vyjádřil následovně: „Žádné postavení *proti něčemu* se neobejde bez postavení *za něco*, i když třeba toto ‚něco‘ nelze okamžitě ideologicky a programově formulovat.“²⁰ (kurziva V. E.) Postupně se zkrátka projevovala v různých ohledech skutečnost, že kritické, dezintegrační postavení přinejmenším implicitně předpokládá nějakou hodnotovou alternativu vůči neuspokojivé skutečnosti.

Effenberger tento problém teoreticky zvládal s velkými obtížemi a jen velice postupně. Způsob, jakým se s ním vyrovnával, je značně komplikovaný a přesahuje úvodové zaměření přítomné studie. Jenom na okraj zmiňme, že jednotlivé fáze řešení uvedeného rozporu můžeme obrysově vymežit jako vypracování teorie názorové základny a otevřeného systému,²¹ strukturální uchopení názoru jako soustavy variant, konstant a dominant²² a nakonec

19 Effenberger, V., *Okruh pěti Objektů*, c.d., s. 52.

20 Effenberger, V., *Negace negace není negativismus*. In: týž, *Surovost života a cynismus fantazie*. Praha, Orbis 1991, s. 10.

21 Tento typ úvah nalezneme zejména v knize: Effenberger, V., *Realita a poesie. K vývojujové dialektice moderního umění*, c.d.

22 Effenberger, V., *Varianty, konstanty a dominanty surrealismu*. In: Dvorský, S. – Král, P. – Effenberger, V. (eds.), *Surrealistické východisko 1938–1968: Systém UDS*, c.d., s. 191–212.

jako teorii ideových modelů.²³ Právě toto opakované a prohlubující promýšlení vztahu dezintegračních a integračních tendencí vedlo už v roce 1967 k tomu, že vývojová identita a kontinuita surrealismu byla pochopena jako nepřerušená.²⁴

Ideové modely

Pokusme se nyní přiblížit si základní charakteristiky koncepce ideových modelů právě jakožto pokusu o vyřešení kontradikce integračního a dezintegračního myšlení. Effenbergerovy úvahy mají zásadní konsekvence pro teorii poznání, především pro otázku možnosti jeho objektivity. K té je náš autor, jak je zřejmé, velmi nedůvěřivý. Přesvědčení o její dosažitelnosti chápe jako svázané s integračními úvahovými postupy.²⁵ Jakkoliv se v tomto období svého uvažování Effenberger odvolává na strukturalistické úvahy značně okrajově, a nikoliv v souvislosti s noetickými otázkami, můžeme v pozadí této noetické skepse rozpoznat implicitní působení strukturalistického principu artikulace. Poznávací proces neprobíhá bezprostředně, ale je něčím artikulován, strukturován či – jak Effenberger zpravidla říká – „konkretizován“.²⁶ Primárním zprostředkovatelem artikulace není ovšem jazyk, ale právě historický cíl, integrační smysl, a v tomto ohledu Effenbergerovo uvažování sblížuje princip artikulace s teleologickým principem: věci jsou myšleny a poznávány tak a tak, *aby* vedly k tomu a tomu cíli, tj. k té a té předjaté představě smyslu skutečnosti a dějin. Jak jsme citovali výše, jde zde o působení „konstantní účelnosti kausálních vztahů“.²⁷

23 Uvedené pokusy o situování integračních prvků v rámci dezintegračních postojů Effenberger nevykládá jako samostatné teoretické koncepce, odvozujeme je z implicitních změn jeho úvahových postupů a posunů v metodologických přístupech a terminologickém aparátu, který užívá ve svých konkrétněji zaměřených analýzách.

24 Viz např. text z listopadu roku 1967: Effenberger, V. et al., Praha v barvách času. *Analogon*, 16, 2004, č. 41–42, s. 19–23.

25 Effenberger, V., *Realita a poesie. K vývojové dialektice moderního umění*, c.d., s. 280–285.

26 Substantivum „konkrétnost“ a jeho odvozeniny byly v kontextu myšlení 60. let velice frekvencované. V Effenbergerově slovníku je jeho smysl zpravidla vnitřně rozehráván nejružnějšími implicitními aluzemi na související teoretické pojmy a koncepce (konkrétní iracionalita, konkrétní totalita atd.). Je pravděpodobné, že jeho užívání slova „konkretizace“ bylo výrazně ovlivněno i Felixem Vodičkou. Vodička „konkretizací“ míní významovou strukturu uměleckého díla konstituovanou a osmyslněnou na pozadí aktuální umělecké tradice a dalších společenských norem, tj. na pozadí vyšších struktur. Ingardenově teorii konkretizace, z níž toto pojetí vzešlo, ovšem Effenberger žádnou pozornost nevěnoval. – Vodička, F., *Problematika ohlasu Nerudova díla*. In: *týž, Struktura vývoje*. Praha, Odeon 1969, s. 199.

27 Effenberger, V., *Realita a poesie. K vývojové dialektice moderního umění*, c.d., s. 293.

Terminologicky tyto náhledy Effenberger fixuje prostřednictvím dobově frekventovaného kybernetického pojmu „model“:²⁸ naše poznání skutečnosti má povahu modelu.²⁹ Myšlenková reprodukce skutečnosti není jejím odrazem, ale jejím modelem, který je závislý na určitých strukturních principech.

Aby překonal komplikace spjaté s integračním i dezintegračním uvažováním, Effenberger za takový hypotetický model označil sám integrační cíl, a tím jej proměnil v ideový model. Ve světle tohoto posunu můžeme zkratkovitě reformulovat předcházející úvahy takto: myšlenka vyjadřující skutečnostíní fakt se konstituuje (jako model) tím, že je artikulována prostřednictvím určitého dialektického názorového celku. Dialektická soustava poznávaný předmět utváří, resp. strukturuje tím, že jej formuje ve smyslu vyšších dialektických syntéz, které však existují ještě před vstupem poznávaného předmětu. Tyto vyšší syntézy tak mají integrační funkci a vzhledem k modelovanému faktu představují ideové modely.

Jelikož ideové modely nejsou považovány za objektivní fakty, ale nezpochybnitelné integrační představy, ale zejména za prostředky artikulace myšlenky, není vlastním posláním názorového systému v prvním plánu snaha o jejich uskutečnění. Ideové modely jsou pozadím, které umožňuje myšlení se zformovat. Zaměření myšlení zůstává do jisté míry konfliktní.³⁰ Effenberger předpokládá, že v dané době a v dané kulturní oblasti existují různé názorové přístupy, které mají odlišné ideové modely. Úkolem poznání je právě konfrontace, prohlubování a proměňování těchto modelů. To se děje prostřednictvím polemického střetávání mezi názory a myšlenkami, jež jsou jimi artikulovány.

28 Byť je např. v seznamu literatury knihy *Realita a poesie* uveden český překlad knihy zakladatele kybernetiky Norberta Wienera *Kybernetika a společnost* (Praha, ČSAV 1963), Effenberger se nikde přímo neodvolává na nějakou konkrétní definici či teorii „modelu“. Pojem pravděpodobně přejímá ze zaběhnutého soudobého vědeckého diskurzu. K jeho využití jej nejspíše navedly úvahy Milana Nápravníka o tvorbě jako tzv. realizaci modelu vědomí. Nápravník se mu o modelu vědomí a jeho souvislosti s tvůrčí metodou poprvé zmiňuje v dopise z 25. dubna 1963. Právě od té doby se u Effenbergera začínáme setkávat s úvahami o modelových charakteristikách poznání. V inkriminovaném dopise skutečně nejde o nic jiného než o zmínku, termín zde v podstatě jen zazní, aniž by byl blíže objasněn. Effenbergera to ovšem podnítilo k prohloubení svých vlastních úvah. Už ve své odpovědi z 28. dubna Nápravníkův nápad oceňuje a hned jej rozvíjí vlastním směrem: „Pojetí realizace modelu vědomí, i když se zatím o něm nezmiňuješ podrobněji, se mi zdá být velmi přesné, protože v sobě může obsahovat jednak principy utváření a jednak principy interpretace, jejichž souvztažnost je důležitá, snad podstatná.“ Nápravník svůj vhléd propracoval o rok později v přednášce *Nástin teorie emocionálního modelu vědomí* (23. dubna 1964, Klub umělců Mánes v Praze; publikováno téhož roku jako cyklostylovaný materiál), ale v této podobě je příslušná teorie Effenbergerovu přístupu již velmi vzdálená.

29 Viz např. Effenberger, V., Doslov. In: Teige, K., *Vývojové proměny v umění, c.d.*, s. 339.

30 Podáváme zde ve stručné a schematické formě myšlenky, které jsou rozprostřeny po mnoha různých Effenbergerových pracích, zejména pak v knize *Realita a poesie* a v některých ohledech také v práci: Effenberger, V., *Modely a metody*. Ed. Š. Wikstrøm Svěrák. Praha, dybbuk 2024.

Ideové modely tedy jsou zprostředkujícím, konstitučním činitelem pro konflikt.³¹ Přitom se ale jedná o oblast rozporů ideologického myšlení, které v poslední instanci usiluje ovlivňovat a utvářet, třeba i revoltně, psychosociální skutečnost, tedy které chce *skutečně realizovat* své poznání. Zde se hledisko obrací: ideové modely sice primárně artikuluji myšlenku, která vstupuje do názorových zápasů, ale vstupuje do nich právě proto, aby potvrdila či prohloubila svou platnost i věrohodnost ideového modelu a následně se pokusila o uskutečnění.³² Konflikt a ideologicky perspektivní ohled na celek se vzájemně umocňují. Z obecného hlediska můžeme tedy Effenbergerovu noetiku a vlastně i celý způsob jeho uvažování označit za variantu filosofického perspektivismu, který se ovšem rozvíjel nezávisle na vývoji zahraniční filosofie a na rozdíl od francouzské tradice nebyl bezprostředně ovlivněn Nietzsche.³³

V uvedeném smyslu užíval Effenberger termínu ideový model začátkem druhé poloviny 60. let. Během zbytku této dekády své teoretické úsilí soustředil do značné míry na podrobnější promyšlení tohoto konceptu a na zpracovávání jeho vztahu k imaginaci. Organicky se zde tak setkaly a propojily dvě základní oblasti Effenbergerova teoretického usilování, jak jsme je představili na začátku této studie. V teorii ideových modelů už netematizoval pouze obecné charakteristiky relativity lidského poznání a historického smyslu, ale snažil se s jejich pomocí formulovat a řešit také otázky spjaté s individuálním tvůrčím myšlením a inspirací, tedy otázky utváření a rozvoje konkrétních duševních obsahů v průběhu poznání skutečnosti.

Základní rysy pojetí ideových modelů ve fenomenologii imaginace

Hlubší rozpracování vnitřních charakteristik ideových modelů úzce souvisí s Effenbergerovým projektem tzv. fenomenologie imaginace, v němž právě ideové modely představují jeden z ústředních konceptů. Fenomenologii Effenberger nemínil Husserlovu filosofii. Šlo o aluzi na Teigeho projekt fenomenologie moderního umění, který se metodologicky opíral o specifickou

31 Effenberger, V., *Realita a poesie. K vývojové dialektice moderního umění*, c.d., s. 349; týž, *Objektivita aktivní interpretace. Analogon*, 2, 1990, č. 3, s. 14–17 a na mnoha jiných místech.

32 Připomeňme, že ideologií zde není nutně míněna ideologie politická ani revoluční, a tak usku-
tečňování ideového modelu nemusí znamenat snahu o radikální celospolečenskou změnu.

33 Effenberger dokonce Nietzscheho pokládá za jednoho z reprezentantů integračního myšlení (Effenberger, V., *Doslov*, c.d., s. 345), nicméně toto své přesvědčení ničím nedokládá ani blíže nevysvětluje. Effenberger nejspíše Nietzscheho myšlenky, s výjimkou raného *Zrození tragédie z ducha hudby*, příliš neznal a svůj závěr pravděpodobně opíral pouze o nepřesné zprostředkující zdroje.

dialekticko-materialistickou interpretaci fenomenologie Hegelovy.³⁴ Záměrem fenomenologie imaginace, kterou Effenberger nejdříve po krátkou dobu označoval jako „teorii funkčních fenoménů obrazotvornosti“, bylo vytvořit filosofický a terminologický aparát, který by traktoval imaginaci jako pozitivní, tvořivý a aktivní činitel lidského poznávání a přetváření světa, zcela rovnocenný a nezbytný rozumové instanci, jež je v dějinách evropského myšlení tradičně považována za obrazotvornosti nadřazenou.

Metodologicky se tento teoretický podnik opíral o psychoanalýzu, funkcionální strukturalismus (obzvláště o Jakobsona a Mukařovského, ale také o Clauda Léviho-Strausse) a zejména o surrealismus, a to především v Teige-
ho podání, vlivem kterého je uvedená fenomenologie také výrazně poznamenána meziválečným marxistickým myšlením.³⁵ Effenberger sám zdůrazňoval, že mu nejde o fúzi přístupů uvedených myšlenkových škol, ale že je spíše považuje za přirozeně se vzájemně doplňující a inspirující, tedy za vzájemně „komplementární“.³⁶ V širokém smyslu k projektu fenomenologie imaginace Effenberger postupně dospíval v průběhu celých 60. let. V užším slova smyslu, tedy s ohledem na úsilí propracovat své pojetí funkčního uplatnění imaginace v životě a myšlení do podoby původního filosofického systému, se fenomenologií imaginace zabýval na přelomu 60. a 70. let, pravděpodobně zejména mezi roky 1969 a 1971.

Za autorovy hlavní fenomenologické³⁷ práce můžeme označit: „Strukturalismus a imaginace“ (listopad 1969)³⁸ a snad i „Freudova metoda a jeho teorie kultury“ (duben 1969)³⁹ ze souboru *Modely a metody* a rovněž „Psychoideologie a ideové modely“ (datováno 1970, avšak dokončeno na základě původních materiálů teprve v 80. letech)⁴⁰ a „Regulativní trasy imaginativního slohu Toyen“ (1971)⁴¹ z navazujícího a nedokončeného konvolutu *Vědomí a imaginace*. O shrnutí základních principů své fenomenologie se Effen-

34 Blíže k významu termínu fenomenologie u Teige-
ho a Effenbergera viz Wikstrøm Svěrák, Š.,
K pojmu fenomenologie v československém surrealismu. In: Kružík, J. – Kanócz, R. – Novotný,
J. (eds.), *Ročenka pro filosofii a fenomenologický výzkum*. Sv. 12. Praha, Togga 2022, s. 121–140.

35 Srov. podtitul Effenbergerem redigované revue *Analogon*: „Surrealismus – psychoanalýza –
strukturalismus“, a také redakční úvod (*ANALOGON. Analogon*, 1, 1969, č. 1, s. 1) a rovněž Effen-
bergerův úvodní text „Více vědomí!“. *Analogon*, 1, 1969, č. 1, s. 8.

36 Effenberger, V., *Strukturalismus a imaginace*. In: týž, *Modely a metody*, c.d., s. 287–309.

37 Fenomenologické ve smyslu „fenomenologie imaginace“, Effenberger později svůj výzkumný
záměr zúžil na tzv. „surrealistickou fenomenologii imaginace“. Uvedené práce tedy odkazují
na autorovu fenomenologii v prvním, obecnějším významu. Blíže k rozdílu mezi „surrealistic-
kou“ a původní „fenomenologií imaginace“ viz Wikstrøm Svěrák, Š., *K pojmu fenomenologie
v československém surrealismu*, c.d.

38 Effenberger, V., *Strukturalismus a imaginace*, c.d.

39 Effenberger, V., *Freudova metoda a jeho teorie kultury*. In: týž, *Modely a metody*, c.d., s. 203–223.

40 Ukázky z této rozsáhlé 140stránkové práce byly publikovány v časopise *Analogon*: Effenberger,
V., *Psychoideologie a ideové modely*. *Analogon*, 20, 2008, č. 55–56, s. 2–12.

41 Effenberger, V., *Regulativní trasy imaginativního slohu Toyen*. *Analogon*, 33, 2021, č. 94, s. 4–14.

berger pokusil ve stručném, ale velice hutném textu *Metodologické zásady* z června 1971, který měl uvádět druhý z uvedených souborů.⁴² Přes komplexnost a poměrně velký rozsah Effenbergerova fenomenologicky orientovaného díla, představuje tato teorie imaginace jen velice výmluvný náznak širšího a propracovanějšího projektu, jež autor – zejména z vnějších příčin –⁴³ nikdy nedokončil. Zvláště *Metodologické zásady*, a částečně také i ostatní texty ze souboru *Vědomí a imaginace*, je tak vhodné číst raději jako bohatě rozpracovaný program než jako hotovou koncepci.

Ve zbytku naší práce se pokusíme alespoň obrysově naznačit, jakým způsobem pojímal Effenberger ideové modely ve své fenomenologii imaginace, tedy jakým způsobem je jím uchopen vztah mezi ideovými modely a surrealisticky chápanou obrazotvorností. V tomto pojetí se imaginace nevztahuje k jakýmkoliv mentálním představám, ale zejména k těm, které mají iracionální charakter, tedy k těm, jejichž povaha neodpovídá racionálnímu či konvenčnímu způsobu spojování myšlenek. Důraz je kladen na spontaneitu takových představ. Vnitřní obrazy nejsou produktem volního, vědomého úsilí, zjevují se v duševním aparátu bez zjevné motivace. Meziválečná surrealistická teorie zde nicméně předpokládá motivaci latentní. Dle Bretona v iracionálních představách „získáváme, jak pravil Freud, sence ve vztahu k procesům, jež se rozvíjejí v nejrozmanitějších a po případě v nejhlubších vrstvách našeho duševního ústrojí (Freud: *Ich und Es*)“.⁴⁴

To znamená, že imaginativní obrazy mají být zkrslým výrazem nevědomých potřeb. Surrealistické pojetí imaginace je tak zjevně budováno po vzoru psychoanalytického chápání vzniku manifestních snových obsahů, které jsou projevem do nevědomí vytěsněných představ a potlačených afektů.⁴⁵ Dle Freuda je sen halucinovaným, mechanismy snové práce (přesun, zhuštění, druhotné zpracování atd.) zkrslým vyjádřením splnění nevědomého, v jádře infantilně sexuálního, přání. V utváření snu tak připadá dominantní úloha teleologii: celý jeho zjevný obsah je organizován tak, aby specifickou cestou realizoval uskutečnění předem daného nevědomého přání. Takové přání je v surrealistickém diskurzu ekvivalentní pojmu tzv. „vše-mohoucí touhy“ a není náhodou, že právě v prvním francouzském vydání Freudova *Výkladu snů*,⁴⁶ který Breton prokazatelně četl,⁴⁷ bylo německé slovo

42 Publikováno v tomto čísle Filosofického časopisu na s. 59–71.

43 Po okupaci v roce 1968 Effenberger přišel o zaměstnání na tehdejším Ústavu pro filosofii a sociologii, v důsledku čehož byla snaha o zobečňující řešení teoretických otázek imaginace odsunuta na okraj jeho zájmů.

44 Breton, A., Surrealistická situace objektu, c.d., s. 98–99.

45 Srov. Freud, S., Výklad snů. O snu. In: *Sebrané spisy Sigmunda Freuda*. Kn. 2, 3. Přel. O. Vochoč. Praha, Psychoanalytické nakladatelství 1998.

46 Freud, S., *La science des rêves*. Traduit par I. Meyerson. Paris, Librairie Félix Alcan 1926.

47 Bonnet, M., Notices, notes et variantes – Les Vases communicants. In: Breton, A., *Œuvres complètes*. Vol. II. Ed. de M. Bonnet – É. A. Hubert – J. Pierre. Paris, Gallimard 1992, s. 1348–1419.

„Wunsch“, tedy přání, přeloženo jako „désir“, touha, přičemž se tento překlad používá dodnes.⁴⁸ Nicméně je třeba mít na paměti, že surrealistické čtení psychoanalýzy je velice specifické a psychoanalytický pojem nevědomí v něm – až na některé výjimky – ztrácí podstatnější souvislost s infantilní sexualitou a je často kontaminován různými staršími nedynamickými a někdy metafyzickými, případně i parapsychologickými koncepcemi.⁴⁹

V surrealismu jsou tak principy snové práce či psychoanalytického primárního procesu jakožto „logiky“ nevědomí chápány jako svébytná syntaktika imaginace, která se může projevovat stejně v surrealistickém uměleckém díle jako v mimouměleckém poznávání skutečnosti. V knize *Spojité nádobý* se Breton snaží dokázat, že na pozadí bdělého, každodenního života nepostřehnutě probíhá další bezděčná imaginativní myšlenková činnost, která usouvztažňuje prvky reality tak, aby dopomohly alespoň k symbolickému uspokojení naší touhy: „Tu a tam jako by se touha, která je ve své podstatě stále táž, zmocnila náhodně toho, co může prospět jejímu naplnění. Myslet si, že ve snění za bdělého stavu si to cosi sama vytváří, je čirý klam. V případě, že to nenalezne, předpokládám naopak, že vezme zavděk něčím jiným, natož je pravda, že vládne nesčetnými prostředky, jak se projevit. Nakonec totiž připustíme, že všechno se může stát *obrazem* a že i sebenepatrnější předmět, jemuž se nedostalo zvláštní symbolické role, může představovat cokoli. Náš duch má zázračnou pohotovost postřehnout sebemenší vztah, který může existovat mezi dvěma náhodně zvolenými předměty, a básníci vědí, že mohou vždycky beze strachu z omylu říct o jednom z nich, že je jako ten druhý (...). Je-li touha skutečně životná, nic si neodepře. Je-li jí však surovina, již používá, do jisté míry lhostejná, není při jejím zpracování tak vynalézavá. Ať už ve skutečnosti, nebo ve snu, je totiž nucena dát jí projít touž cestou: kondenzací, přesuny, substitucí, retušemi.“⁵⁰

Cílem surrealismu pak dle Bretona není nahradit racionální logiku a společensky stabilizovanou představu o konvenčních souvislostech mezi věcmi iracionální logikou imaginace, ekvivalentní principům snové práce a usilující o uskutečnění touhy, ale uznat touhu a imaginaci jako reálný a nepominutelný faktor v našem poznávání a přetváření světa.⁵¹ Jak jsme uvedli, stejný zájem přitom sleduje právě i Effenbergerův projekt fenomenologie imaginace – a zejména jeho fenomenologické pojetí ideových modelů.

48 Laplanche, J. – Pontalis, J. B., *The Language of Psychoanalysis*. Transl. by D. Nicholson-Smith. New York – London, W. W. Norton & Company 1973, s. 481.

49 Srov. Starobinski, J., Freud, Breton, Myers. Přel. J. Táborský. *Analogon*, 31, 2019, č. 89, s. 100–107; a částečně i: Balakian, A., *André Breton, Magus of Surrealism*. Oxford, Oxford University Press 1971.

50 Breton, A., *Spojité nádobý*. Přel. J. Fialová. Praha, Dauphin 1996, s. 129–130.

51 Tamtéž, s. 103.

Ve formálním smyslu se blízkost ideových modelů a imaginace projevuje ve společné ústřední roli teleologie: imaginace prosazuje uskutečnění touhy, ideové modely předjatého celkového smyslu. Effenberger tuto shodu ovšem nevypracovává formálně, ale obsahově. Pro účely našeho výkladu schematicky shrňme, že postupně dospívá k přesvědčení, že ideové modely jsou předmětem touhy, což samozřejmě vede k dalšímu rozpracování jejich vnitřní struktury.

Nejvýraznější posun spočívá v rozšířeném chápání jejich modelové povahy. Ta nyní už nemíří pouze na noetickou hypotetičnost, ale také na konkrétnost. Ideová perspektiva, která subjektu poskytuje horizont smyslu a artikuluje jeho zkušenost, se pro něj zpřítomňuje jako konkrétní individualizovaná *představa* integrujícího smyslu, jako jeho konkrétní model, který je dle Effenbergera převážně vizuální a imaginativní. Na pozadí této úvahy se nejspíše implicitně uplatňuje obecnější filosofické pojetí imaginace, která je v rámci evropské tradice zpravidla traktována jako zvláštní mohutnost působící na nejasné hranici mezi smyslovým a rozumovým, a podílející se tak na jednotlivém i obecném. Z této tradice tedy povstávají i Effenbergerovy ideové modely, které zprostředkovávají obecnost kolektivního ideového zaměření v prostoru individuálního poznávání. Na konstituci takového konkrétního ideového modelu se podílejí v různé míře rozličné faktory: od elementárních jednotlivcových psychologických dispozic až po společensky široce sdílené znakové systémy (zejména dobový stav umělecké zobrazovací konvence), které mezi sebou ovšem také navazují složité hierarchické vztahy.

Vlastní problematiku individuálního utváření ideových modelů musíme kvůli její komplexnosti nechat stranou. Namísto toho na závěr naší práce pojem ideových modelů dokreslíme stručným výkladem jejich podílu na tvůrčím poznávacím procesu. Zde se téma ideových modelů ukazuje jako nástroj umožňující uchopení noetických kapacit imaginace a jejího poměru k racionálním poznávacím postupům. Effenberger tento vztah označuje jako dialektiku intelektu a imaginace, přičemž výše popsaný způsob, jímž jsou imaginativně asociovány prvky (formální aspekty „logiky“ primárního procesu či snové práce), pojmenovává jako „princip analogie“.⁵² Proti němu klade „princip identity“, jenž odpovídá logickému, racionálnímu či nepříznavě konvenčnímu spojování mentálních obsahů.⁵³

Navzdory nebo možná právě kvůli ústřednímu postavení této dialektiky v jeho myšlení se Effenberger k jejím charakteristikám nikdy nevyjádří zcela

52 K tomuto označení se Effenberger inspiroval v práci Gérarda Legranda: *Analogie a dialektika* (Podklady k pojednání o „jednotném poli“ ducha). Přel. J. Táborský. *Analogon*, 26, 2014, č. 73, s. I–VI kuléru. Interpretace si jí ovšem výrazně přizpůsobil.

53 Blíže k principu analogie viz Effenberger, V., *Princip analogie a dialektické vědomí* (fragmentsy). *Analogon*, 9, 1997, č. 20–21, s. 1–4.

jednoznačně, všestranně a definitivně. Ve valné většině svých textů se jí nějak dotýká, vrací se k ní, ohledává ji, naznačuje její povahu, ale nikdy neposkytne její přímý výklad. Relativně srozumitelně naznačuje vztah imaginace a intelektuality, který lze z výše uvedených důvodů uchopit také jako vztah iracionality a racionality, v přednášce „Strukturalismus a imaginace“, kde poznamenává, že „iracionální složky psychismu mohou ovlivňovat racionální složky jen představováním více méně nenadálých analogií, vnesených do hry pudovými silami, jejich autentičnost je nejbezprostředněji zakoušena. Racionalita zde nemá jinou možnost utvářecího protitahu než dialektický postup, jímž analogie proniká do vědomí, ne však jako hotový a ucelený objev a poznání, nýbrž jako dialektický rozpor reálného a nereálného, avšak možného, rozpor, který směřuje k uvědomovací syntese.“⁵⁴ Touto uvědomovací syntézou autor myslí buď přímo ideový model, nebo nějaký parciální poznatek, který je jím orientován. Ve stejné práci totiž o několik stránek dříve píše: „Dialektika uvědomovacího procesu [tj. dialektika pojmového a obrazného – pozn. Š. W. S.] ve styku s individuálním systémem vědomí se neobejde bez perspektivní syntesy, bez ideového modelu, jímž se individuální vědomí vyrovnává s kolektivním vědomím, aby na něj, rovněž dialekticky, působilo a aby jím bylo zpětně utvářeno.“⁵⁵

Uvědomovacím procesem Effenberger míní psychický proces, kterým se realizuje uchopení a pochopení nějaké skutečnosti, je to proces, v rámci kterého se utváří či vzniká nějaký obsah noetického vědomí, jež je zde ovšem pojato psychologicky. Effenberger tedy tvrdí, že imaginace (zde v souladu s její surrealistickou explikací ztotožněná s nevědomě, latentně motivovaným iracionálním obsahem psychologického vědomí) ovlivňuje racionální myšlení tím, že při uvažování vnáší do hry náhlé nápady, náhlé analogie. Z vlastní zkušenosti tyto okamžiky známe jako spontánní intuitivní vhled do problému, jímž se zabýváme. Imaginace se tedy prostředky primárního procesu chvilkově zmocňuje našich racionálních úvahových postupů, nabízí jim cestou krátkých spojení myšlenek nové souvislosti, nové možnosti úvahy, které mají uvažování dovést k ideovému modelu, jenž je předmětem její touhy. Racionalita tyto „nápady“ přijímá, podrobuje je kritickému přezkoumání a případně je využívá pro další úvahový postup. Ideové modely tedy neartikulují naše myšlení pouze jako zástupci abstraktního *pojmu* celku, přestože i tato funkce jim náleží, ale zároveň nás vášnivě a tvořivě pronikají jako víceméně partikulární modelová *představa* této totality probouzející naši touhu. Z toho plyne, že mají diskurzivní i obraznou dimenzi. Jejich vztah ovšem Effenberger nikdy detailněji neobjasnil.

54 Effenberger, V., Strukturalismus a imaginace, c.d., s. 306.

55 Tamtéž, s. 297.

Teorém ideových modelů byl původně zaveden v souvislosti s promyšlením paradigmatické změny myšlení v průběhu 20. století a postupně upravován jako ústřední pojem reflexe podílu imaginativního myšlení na racionálních úvahových postupech. S tímto obecným představením, které ovšem zdaleka nevyčerpává všechny aspekty Effenbergerovy teorie ideových modelů, se v této studii musíme spokojit. Pokusili jsme se pouze objasnit vznik, hlavní charakteristiky a intenci této koncepce, a přiblížit tak typické rysy a otázky Effenbergerova filosofického myšlení. Dodejme na závěr, že ani výše letmo načrtnutá dialektika intelektu a imaginace nebyla posledním slovem Effenbergerovy teorie ideových modelů. Ve výše zmíněné práci „Psychoideologie a ideové modely“ se ji pokusil dále rozvinout a začal s její pomocí rozpracovávat problematiku předvědomé konstituce myšlenek jako takových. Tato tematika nejspíše měla završit jeho fenomenologii imaginace do definitivní ucelené podoby původního filosofického a konceptuálního systému, záměr však zůstal – jak už jsme uvedli – jen v rudimentární podobě bohatě rozpracovaného teoretického programu.